

Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig*

J. C. H. BLOM

'Wanneer de bruidegom zijn bruid de echtelijke woning binnenleidt, zingt het en jubelt het in zijn ziel. Het blozende bruidje weet en zwijgt. Beiden gaan zij het mysterie tegemoet'. Aan het woord is J. Waterink, hoogleraar in de pedagogiek aan de Vrije Universiteit. Het zijn de openingszinnen van zijn artikel 'Iets over ouders en kinderen' in het *Nederlandsch Gezinsboek* waarvan in 1936 de eerste druk verscheen. Dit boek was een produkt van samenwerking over de grenzen van de verzuiling heen. Het was bestemd om uit te reiken — al diende er wel voor betaald te worden — aan hen die huwelijksaangifte deden. Een flink aantal gemeenten gaf daaraan medewerking. De uitgave was dan ook een succes. In 1939 bleek de eerste druk van 30.000 exemplaren uitverkocht. Een nieuwe herziene en uitgebreide druk werd uitgebracht in een oranje band met gekroonde blauwe Nederlandse leeuw 1.

Anders dan het openingscitaat doet vermoeden gaat het om een overwegend praktisch georiënteerd boek, dat op allerlei terreinen, maar met een nadruk op gezondheid en opvoeding, voorlichting gaf. Als zodanig paste het in de brede stroom voorlichtings- en opvoedingsactiviteiten die de Nederlandse geschiedenis al sinds jaar en dag rijk was. De auteurs en leden van het bestuur, onder auspiciën waarvan de uitgave tot stand kwam, waren afkomstig uit diverse kringen. Zo werkte naast Waterink het bekende vrijzinnig-democratische kamerlid mevrouw B. Bakker-Nort mee. In haar bijdrage over het huwelijksrecht stak zij niet onder stoelen of banken dat zij voorzitter was van het Comité vooreen gemeenschappelijke actie tot hervorming onzer huwelijkswetgeving². Dit Comité wilde het beginsel van de maritale macht vervangen door het principe van gelijkwaardigheid en gelijkgerechtigdheid der echtgenoten. Ook bijdragen over 'Geneeskundig onderzoek voor het huwelijk' en 'Erfelijkheid en Eugenetica' wijzen niet op eenzijdig confessionele achtergrond. Eerder het tegendeel. Medische deskundigheid overheerste. Vandaar wellicht wel aandacht voor zwangerschap, kraambed en de verzorging van de zuigeling, maar zwijgzaamheid over wat daaraan

* Grote dank komt toe aan G. Alberts, O. P. Blom, J. Kennedy, M. Schwegman, G. van Vegchel, H. Vossen en J. Withuis voor stimulerend commentaar op een eerdere versie van deze tekst, die in feite werd afgesloten begin 1992. Sindsdien zijn nog slechts marginale veranderingen aangebracht en enkele literatuurverwijzingen toegevoegd.

1 *Nederlandsch Gezinsboek* (2e herziene druk, Amsterdam, [1939]). Citaat blz. 1. Het door mij geraadpleegde exemplaar werd, in de oranje uitvoering met gekroonde leeuw, op 12 februari 1942 uitgereikt aan mijn ouders (kosten f1,50). Over Waterink zie E. Mulder, *Beginsel en beroep. Pedagogiek aan de Universiteit in Nederland 1900-1940* (Diss. UvA, 1989) 191-227, en J. C. Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950) met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties* (Kampen, 1988).

2 *Nederlandsch Gezinsboek*, 135-143.

voorafging. Geen woord over sex, behoudens de aanduiding van 'het mysterie' door Waterink.

Ook het inleidend woord van het boek, niet toevallig geschreven door de voorzitter van de gezondheidsraad, N. M. Josephus Jitta, legde de nadruk op het voorlichtend karakter ervan. De samenstellers hadden zich onthouden van 'wenken op zuiver moreel en ethisch gebied'. Maar, zo besloot Josephus Jitta zijn bijdrage:

Dat neemt niet weg, dat hoofden van gezinnen in dezen bundel aanwijzingen zullen vinden waarnaar zij zich richten kunnen om op de levensopvatting en de karaktervorming van hun kinderen een gunstigen invloed uit te oefenen en om een harmonisch gezin te vormen³.

Een 'harmonisch gezin', dat was een centrale waarde, die kennelijk in brede lagen van de samenleving werd gedeeld. Man, vrouw en kinderen namen in zo'n gezin ieder een heel eigen positie in⁴, die in het *Nederlandsch Gezinsboek* ook als vanzelfsprekend, en dus dikwijls stilzwijgend, werd aangenomen. De vrouw was daarbij in de eerste plaats of zelfs uitsluitend verantwoordelijk voor de huishouding en verzorging van echtgenoot en kinderen. Haar plaats was dan ook thuis. Pregnant blijkt dat uit de ondertekening van het hoofdstuk 'Wat in het huishouden te pas komt'. Geen eigennaam zoals bij alle andere stukken, maar 'Huismoeder'⁵.

Drie à vier decennia later was deze brede consensus over het gezin en de plaats van mannen en vrouwen daarin sterk van aard veranderd. Weliswaar was en is het gezin de dominerende vorm van samenleven gebleven, maar in de publieke opvattingen en in het publieke debat figureren tenminste sinds de befaamde 'jaren zestig' andere samenlevingsvormen als volwaardige alternatieven en gelden in het bijzonder voor vrouwen naast de positie van huismoeder andere vooruitzichten. Sterker, er bestaat sindsdien de neiging een leven uitsluitend als huismoeder als een onvoldoende levensvervulling te zien, als iets archaisch, als iets dat behoorde bij een vervlogen wereld. De individuele ontplooiing, ook van de vrouw, dat werd een hoog te waarden ideaal, de nieuwe norm. De overheid maakte gelijke behandeling van vrouwen, ook gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt, tot een officiële doelstelling van beleid. En de adviesrubriek 'Margriet Weet Raad', een heel aardige spiegel van een breed gedeeld normbesef, schreef in 1977:

Een relatie die de uitgroei van één van de partners belemmert, kan nooit een goede en duurzame relatie zijn. Het is gezond egoïsme als je nú en in je huwelijk het recht vraagt jezelf zo volledig mogelijk te ontplooiën⁶.

3 *Ibidem*, ix-x.

4 In dit artikel zal de aandacht verder steeds uitgaan naar opvattingen over 'de vrouw'. Vanzelfsprekend horen daar corresponderende denkbeelden over 'de man' en soms 'de kinderen' bij. Deze dienen vanwege de omvang van het stuk hier verder onbesproken te blijven.

5 *Nederlandsch Gezinsboek*, 187.

6 C. Brinkgreve, M. Korzec, *'Margriet Weet Raad'. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht/Antwerpen, 1978) 66.

Hoe het kwam van het één (sterke dominantie van het harmonisch gezin) tot het ander (individuele ontplooiing als de norm bij uitstek) is het onderwerp van dit essay. Daarbij geldt als uitgangspunt dat opvallende verschuivingen in nonnen van zo fundamentele aard uitsluitend begrepen kunnen worden tegen de achtergrond van ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving in brede zin. De opvattingen over 'de vrouw' c. q. 'vrouwen' blijven de leidraad, maar zomin als aandacht voor de maatschappelijke praktijk volledig achterwege kan blijven, kunnen uitweidingen gemist worden over de problematiek van continuïteit en verandering in de jaren veertig, vijftig, zestig en in mindere mate zeventig. Aard en omvang van dit in letterlijke zin essay, probeersel dus, laten daarbij niet toe een doorwrochte analytische studie te presenteren. Er ligt ook geen toegespitste bronnenstudie aan ten grondslag. Zelfs de relevante literatuur kan niet uitputtend worden behandeld. Uit de overvloed aan publikaties, waarin overigens de schaarste aan werken met een overzichts karakter opvalt, kan slechts een keuze, in hoge mate bepaald door de loop van het betoog, expliciet in noten worden genoemd. Wat volgt is dan ook vooral een beschouwing met een open tentatief karakter, waarin synthetiserende, interpreterende en hypothetische elementen elkaar afwisselen. Alle eclecticisme, dat daar inherent aan is, ten spijt is de ambitie natuurlijk wel een zinrijke ordening van historische gegevens te presenteren, die kan bijdragen aan het inzicht in bepaalde ontwikkelingen in het recente verleden.

Een burgerlijk-verzuilde samenleving in de jaren dertig

De samenleving van de jaren dertig, waarin het eerder aangeduide type van gezinsdenken met zo specifieke rollen voor man, vrouw en kinderen domineerde, kan worden getypeerd als 'burgerlijk' en als 'verzuild'⁷. Geheel probleemloos zijn deze betitelingen overigens niet, omdat, zoals zo vaak bij begrippen in de geschiedschrijving, achter beide termen nog zeer veel schuil kan gaan, de in de literatuur gehanteerde definities uiteenlopen en de begrippen in de loop der tijd niet steeds dezelfde inhoud dekken. Zo verwijst verzuiling natuurlijk in de eerste plaats naar een specifieke geleiding in de samenleving, maar via de organisatievorming, de subcultuurvorming en de mentaliteiten die er aan gekoppeld kunnen worden tredt een breed scala aan associaties op, waarbij spraakverwarring en misverstanden niet uitgesloten zijn.

'Burgerlijk' is gangbaar als verzamelbegrip voor een reeks kenmerken en een stelsel van normen en waarden, van een levenswijze dus ook, die karakteristiek zouden zijn voor een samenleving waarin de 'burgerij' de toon aangeeft⁸. Los van de mogelijke verwarring met het depreciërende 'kleinburgerlijk', is dat wel erg onbepaald. Zeker voor de Nederlandse geschiedenis zegt zo' n term zonder nadere toelichting nauwelijks

7 Zie voor deze karakterisering ook het eerste hoofdstuk van mijn proefschrift, herdrukt in J. C. H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag, 1989) 1-27.

8 In dit artikel zal het verder bij 'burgerlijk' vooral gaan over dit stelsel van normen en waarden. De andere kenmerken die ik in mijn dissertatie noemde blijven buiten beschouwing. Zie ook, overigens enigszins afwijkend, A. Felling, J. Peters en O. Schreuder, *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland. Een nationaal onderzoek naar waarde-oriëntaties op de drempel van de jaren tachtig* (Deventer, 1983).

iets. Vanaf het ontstaan van de Nederlandse staat, en in menig opzicht al eerder in de sterk verstedelijkte Lage Landen van de (late) middeleeuwen, namen 'burgerlijke' groepen daarin immers een dominerende positie in. Bij gebrek aan beter hanteer ik de term in dit artikel toch en zelfs in een ruime betekenis voor een vrij lange periode. Daarmee sluit ik aan bij een gegroeid spraakgebruik dat 'burgerlijk' vooral verbindt met het normen- en waardenstelsel dat zich sinds het einde van de achttiende eeuw in toenemende mate in Nederland vestigde⁹. Het werd van de aanvang af bijvoorbeeld duidelijk uitgedrukt in de idealen van de Maatschappij tot nut van 't algemeen, maar het vertoonde zich ook in allerlei andere vormen, zowel kerkelijk-religieus als seculier.

De diverse groeperingen uit de burgerij accepteerden dit normen- en waardenstelsel in sterke mate als richtsnoer voor een 'fatsoenlijk' leven en gedroegen zich, naar het lijkt, ook in vele opzichten volgens die regels. Bovendien trachtte men, overtuigd van de superioriteit van deze levenswijze, de lagere sociale lagen in de samenleving eveneens tot aanvaarding van deze leefregels te brengen: het befaamde 'burgerlijk beschavingsoffensief'¹⁰. Oprechte wil tot verheffing van het volk en vormen van 'disciplinerende' gingen daarbij dikwijls moeiteloos samen. Er ging van de 'burgerlijke' levenswijze ook een grote zuigkracht uit op velen uit de lagere standen of klassen. Hoewel misschien niet altijd makkelijk in de praktijk te brengen, kon overnemen ervan grote voordelen brengen: respectabiliteit en groter levensvreugde, dikwijls gepaard aan materiële vooruitgang. De verbreiding van deze levenswijze, van deze cultuur zo men wil, werd in de eerste plaats gedragen door particuliere en kerkelijke organisaties, maar naarmate de overheid een grotere maatschappelijke rol ging spelen nam deze daarin indirect (subsidiëring) en direct (eigen instanties) een groter aandeel. Vroege voorbeelden van overheidsinterventie hadden overigens dikwijls wel degelijk een direct disciplinerende bedoeling: verbeterings- en opvoedingstehuizen. De consultatiebureaus voor zuigelingen daarentegen kunnen gelden als een voorbeeld van onverplichte zorg, waarvan de resultaten bij uitstek een wervend karakter hadden. Het moge duidelijk zijn dat het hier gaat om ontwikkelingen van de lange termijn, die in de jaren dertig niet per se voltooid of op een hoogtepunt gekomen waren.

In de kern van dit burgerlijk waardenstelsel, zoals dat er in de jaren dertig uitzag, bevond zich het genoemde harmonisch gezin. Ook deze aanduiding is rijkelijk vaag en ook hier achter kunnen dus uiteenlopende verhoudingen schuilgaan. In deze jaren

9 Deze datering eind achttiende eeuw wil niet zeggen dat er sprake was van een scherpe breuk met het verleden (men leze er Cats nog eens op na). Het hier bedoelde burgerlijk karakter van de samenleving was in Nederland relatief sterk, maar het ging zeker niet om een verschijnsel dat bij uitsluiting Nederlands was. In dit artikel blijft echter elke vergelijking met het buitenland achterwege.

10 De term is voor zover mij bekend in Nederland geïntroduceerd door P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam, 1979) 9-10; Vgl. R. Muchembled, *Culture populaire et culture de élite en France* (Parijs, 1978). Zie voorts onder meer B. Kruihof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen, 1990), in het bijzonder blz. 60-95. Voor kritiek op de term en de connotaties die daaraan kunnen kleven: W. W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam, 1988) 293-294.

waren sterk toegespitste rolpatronen voor man, vrouw en kinderen een centraal kenmerk. De man was het hoofd van het gezin en kostwinner. De vrouw diende, zoals gezegd, op te treden als huismoeder. Kinderen namen een vanzelfsprekend ondergeschikte plaats in zolang zij thuis woonden. Andere belangrijke bestanddelen van het burgerlijk waardenpatroon waren gevoel voor orde en gezag, standsbesef, nationaal sentiment, arbeidszin, spaarzaamheid en een hele reeks morele en fatsoensregels met beheersing, zelfbeheersing bij voorkeur, als gemeenschappelijke noemer.

In een bepaalde zin behoorde ook de norm van individuele ontplooiing erbij. Maar hier deden zich wel complicaties voor. Nog afgezien van ook hier weer een zekere onbepaaldheid van de term, was het namelijk enigszins twijfelachtig of individuele ontplooiing als zodanig wel altijd positief beoordeeld moest worden. Enerzijds was grote betekenis toegekend aan het individu, de zelfstandige burger als constituerend element van de samenleving, zeker in de politiek liberale kringen van de burgerij een hoog aangeschreven norm. Terzijde kan daarbij worden opgemerkt dat de vrouwenbeweging, die in de jaren dertig grotendeels tot een geïntegreerd element in de burgerlijk-verzuilde samenleving was geworden, dikwijls juist bij die norm aansluiting zocht.

Maar anderzijds kleefden er aan die ontplooiingsmogelijkheden belangrijke beperkingen. In zekere zin ging het in de jaren dertig niet om individuele ontplooiing, zoals die thans gezien wordt, maar om ontplooiing binnen de grenzen van ideale, genormeerde functies. Zo vormden de noodzaak van orde en gezag en van leven naar zijn stand soms vrijwel onoverkoombare barrières. Voor mannen en vrouwen kon individuele ontplooiing in deze zin ook zeer verschillend uitpakken. Mannen konden als gezinshoofden en kostwinners hun bewegingsvrijheid in het openbare leven in beginsel vergroten. Vrouwen daarentegen werden ook door deze norm als het ware in haar privé-domein opgesloten. Als er ontplooiingsmogelijkheden voor vrouwen waren, dan dienden die toch vooral in het gezin te liggen, in die als zeer belangrijk gewaardeerde rol van huismoeder, waartoe de vrouw volgens velen ook van nature was bestemd. In een aantal opzichten was dit ook vastgelegd in regels en wetten, al slaagde de poging van minister Romme om tot een wettelijk arbeidsverbod voor de gehuwde vrouw te komen niet 11.

Fraai werd dit normbesef bijvoorbeeld uitgebeeld in een propagandafilm van de Rooms-katholieke bond voor grote gezinnen uit 1938. De moeder figureert er wel zeer cliché-matig als de koningin van de wastobbe en het aanrecht, de man als degene die zorgt voor het brood op de plank. De zoon heeft op het moment dat hij tot priester wordt gewijd het beeld van de moeder op het netvlies¹². Hoezeer ook maatschappelijk in de ondergeschikte positie, vertegenwoordigde zij zoals zo vaak het hogere. Niet toevallig richtten vele individuen en instituties, die de verheffing van de lagere standen of

11 J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht, 1991) 305-308; A. Schoot Uiterkamp, 'Terug naar het paradijs? Akties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig', *Jaarboek 1978 voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 182-244.

12 Deze film is te raadplegen via het Audiovisueel Archief van de Stichting film en wetenschap te Amsterdam.

klassen nastreefden, zich vooral op de vrouw, de huisvrouw, moeder en echtgenote, als bij uitstek geschikt om een en ander te bewerkstelligen¹³. Huishoudelijke apparaten, die haar het werk in het huishouden in engere zin vergemakkelijkten, waren juist daarom zo'n zegen, omdat zij het de vrouw nog beter mogelijk maakten haar rol als verzorgster, opvoedster en sfeerscheperster te vervullen. Zelfontplooiing in deze zin, die voortdurende beschikbaarheid in het gezin, die veilige haven waarin menselijk geluk bij uitstek kon opbloeien, met zich meebracht, werd als iets zeer positiefs gezien. Het was in dat verband ook wenselijk meisjes en jonge vrouwen zo goed mogelijk voor te bereiden op die rol. Een heel stelsel van meisjesonderwijs met een daarbij behorende meisjespedagogiek was met dat doel tot ontwikkeling gekomen¹⁴.

In de samenleving hadden deze burgerlijke normen in de eerste plaats betrekking op het gemeenschappelijke, het bindende in de samenleving. De verzuiling, die nu juist aanzette wat binnen dat kader verdeelde, deed daaraan nauwelijks afbreuk. Wel bracht de hoge graad van verzuildheid, die overigens niet noodzakelijk met burgerlijkheid verbonden was, met zich mee dat er diverse varianten bestonden. Daarvan ging echter zeker voor zover het de positie van de vrouw betrof geen splijtende werking uit. Stuurman heeft betoogd, dat er in dit opzicht een scherpe dichotomie zou bestaan tussen enerzijds confessionalisme (dat sterk verbonden zou zijn met het patriërchaat) en anderzijds liberalisme, socialisme en feminisme (tesamen de moderniteit vertegenwoordigend)¹⁵. Maar Ulla Jansz heeft in haar proefschrift, dat overigens net als Stuurmans studies betrekking heeft op een eerder tijdvak, laten zien hoezeer die hier burgerlijk genoemde opvattingen over vrouwen een veel breder draagvlak hadden dan alleen de confessionele kringen¹⁶. Dat gold zeker voor de jaren dertig eveneens. Ook bij de liberale burgerij en al spoedig evenzeer bij de sociaal-democratie¹⁷ werden deze opvattingen bewust of onbewust ruimschoots aangehangen en uitgedragen. Burgerlijk en verzuild gingen zeer wel samen en versterkten elkaar vermoedelijk zelfs.

De religieuze grondslag, die in confessionele kring aan de restrictieve op zelfbeheersing gerichte moraal werd gegeven en die wel in het bijzonder gold voor de gezinsideologie, had zonder twijfel een versterkend effect op die ideologie, ook buiten de confessionele zuilen. Omgekeerd kon de verzuiling in haar concrete gestalte in

13 Zie hierover onder meer A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (2de dr.; Meppel/Amsterdam, 1985).

M M. van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland* (Amsterdam, 1990).

15 S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1983); S. Stuurman, 'De Nederlandse staat tussen verzuiling en moderniteit' in: F. van Besouw, e. a., ed., *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen, 1987) 263-283; S. Stuurman, 'De overwinning van de zonde. Over de verhouding tussen seculiere en confessionele cultuur in de Nederlandse geschiedenis' in: P. Luykx, H. Righart, ed., *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* (Den Haag, 1991) 11-24.

16 U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam, 1990).

17 Een man als Wibaut, met zijn echtgenote auteur van *Wordend Huwelijk* (1932), was met de in dat boek verkondigde opvattingen een grote uitzondering in sociaal-democratische kring. Zie ook J. van der Burg, H. van den Heuvel, 'De sociaal-democraten en de filmkeuring'. *Jaarboek mediageschiedenis*, III (1991) 105-133.

Nederland (vier bevolkingsgroepen die tesamen die ene Nederlandse natie vormden) vooral zo'n succes hebben, omdat deze vier bevolkingsgroepen juist in dat burgerlijke cultuurpatroon zo'n sterke gemeenschappelijke grondslag hadden. De onderlinge concurrentie bevorderde de handhaving van de morele elementen in dat cultuurpatroon sterk. Het was immers zaak, juist naast die anderen, zuiver te blijven. Zo wortelde het elite-overleg aan de top ook niet alleen in de noodzaak compromissen te sluiten en in de prudentie der leiders, maar tevens in die gemeenschappelijke grondslag. Niet toevallig kon de sociaal-democratie pas volwaardig participeren toen zij in feite het burgerlijk cultuurpatroon en de andere kenmerken van de burgerlijke maatschappij volledig had geaccepteerd.

Ter voorkoming van misverstanden is het nuttig bij dit beeld van sterke dominantie van burgerlijke kenmerken van de samenleving, die ook zo duidelijk in de rol en positie toegedacht aan vrouwen tot uitdrukking kwam, enkele relativiserende opmerkingen te maken. Het ging om normen en waarden, niet om werkelijk gedrag dus. In feite kwam natuurlijk allerlei gedrag voor dat niet aan die normen voldeed. De norm van sex alleen binnen het huwelijk verhinderde niet dat onwettige geboorten en nog veel vaker gedwongen huwelijken wegens zwangerschap bepaald geen ongewoon verschijnsel waren. Bijverdiensten van de gehuwde vrouw waren in menig arbeidersgezin noodzaak of welkome aanvulling en bij zelfstandigen (boeren, middenstanders) werkten vrouwen dikwijls mee in het bedrijf. Het ging bij de normen voorts om heel globale omschrijvingen, waarop vele variaties mogelijk waren. De gezinsideologie kon op allerlei manieren vorm krijgen en de rol van de vrouw kende daarbij nog heel wat varianten. Het ging ook om dominantie van bepaalde normen en waarden. Daarnaast waren er individuen en groepen die, ten dele sterk, afwijkende opvattingen koesterden. Ook over het gezin en rol van de vrouw was dat het geval. Alternatieve normen en praktijken bestonden, hoezeer ook in de marge soms. Het ging, tenslotte, om een twintigste-eeuwse samenleving, dat wil dus zeggen een samenleving die onderhevig was, deelnam aan de dynamiek die de twintigste-eeuwse geschiedenis kenmerkt. Er was voortdurende verandering en ontwikkeling. Nooit was sprake van een gestagneerde, volkomen stabiele samenleving. Kortom, hoezeer ook Nederland in de jaren dertig een door burgerlijke waarden gedomineerde samenleving was, nimmer ging het om een maatschappij die voor 100% leefde volgens die normen. In dit opzicht kan, voor dit artikel speciaal relevant, worden gewezen op de aanwezigheid van een zeer gevarieerde vrouwenbeweging en feministische opvattingen van allerlei aard. Zowel als variaties op normen en gedrag binnen het burgerlijk patroon, als in de vorm van alternatieve waarden en levensstijlen, waren zij elementen van dynamiek en potentiële bronnen van verandering.

Continuïteit en verandering in de jaren veertig en vijftig

De Duitse aanval op Nederland en de snelle nederlaag van het Nederlandse leger in 1940 schokten de samenleving tot in de kern. De ervaringen van de bezetting, speciaal van het laatste jaar, hadden eenzelfde effect. Dit had blijvende gevolgen, in het

bijzonder voor veel individuen afzonderlijk¹⁸. Maar ook Nederlands positie in de wereld veranderde wezenlijk. Van een neutrale koloniale macht werd het een klein land zonder koloniën, dat deel uitmaakte van de westerse bondgenootschappen. De oorlog bleef verder een fase uit het nationaal verleden waarop men herhaaldelijk terugkwam, ook los van individuele, al of niet traumatische, ervaringen. De eerste jaren na de oorlog stonden voorts zonder meer in het teken van door de oorlog veroorzaakte problemen: wederopbouw, zuivering en bijzondere rechtspleging en de dekolonisatie van het imperium.

Toch vallen daarnaast vooral continuïteit en voortgaande ontwikkeling in burgerlijk-verzuilde zin op. Zeker, er was een luidruchtig en veelvormig vernieuwingselan. Dit kenmerkte zich overigens, evenzeer als de meeste traditionele opvattingen, door sterk moraliserende trekken. De meesten van de vernieuwers koesterden geen afwijkende opvattingen over het gezin of de vrouw. Anders dan de dragers van dit elan hoopten, keerden in hoofdzaak de vooroorlogse verhoudingen terug, met inbegrip dus van de dynamiek die daar bij hoorde! De parlementaire democratie bijvoorbeeld, in de jaren dertig voorwerp van veel kritiek, herstelde zich op steviger grondslag. De organisatorische verzuiling keerde terug en werd verder uitgebouwd. Voor de wederopbouw bleken de mobiliseringskracht en de restrictieve moraal van het burgerlijk-verzuilde patroon aanzienlijk effectiever dan het elan van de vernieuwers, dat in de specifieke vormen van de jaren direct na de bevrijding snel verliep¹⁹. Dat gold ook voor de Nederlandse vrouwen beweging. Vrouwen uit deze nieuw opgerichte organisatie, andere feministes en een aantal vrouwen uit de illegaliteit waren enige tijd na de bevrijding zeer actief. Verscheidenen onder hen wilden 'het vrouwelijke', dat wilde zeggen 'het harmonieuze' en 'het moederlijke', een veel belangrijker rol laten spelen in de samenleving, ook bijvoorbeeld in de politiek. Per saldo hadden zij echter weinig succes. De Nederlandse vrouwen beweging werd zelfs spoedig een communistische organisatie, die sexe nu juist geen maatschappelijk relevante categorie achtte en in feite bij uitstek traditionele opvattingen koesterde over het gezin en de rol van de vrouw daarin²⁰.

Voor zover er vernieuwingen, bijvoorbeeld in de economische politiek, werden doorgevoerd hadden deze minstens evenzeer betrekking op de problemen van de jaren dertig (economische depressie en werkloosheid) als op de destructieve gevolgen van

18 Blom, *Crisis*, 164-183. Dit hoofdstuk dat oorspronkelijk uit 1976 dateert, meen ik in hoofdlijnen nog altijd staande te kunnen houden. Wel zou het inmiddels mogelijk zijn het aantal behandelde aspecten van de samenleving uit te breiden, waarbij elk van die terreinen weer eigen nuances vertoont. In het hiernavolgende gebeurt dat in beperkte mate.

19 Blom, *Crisis*, 184-217. Voor een kritische bespreking hiervan (en van het in de vorige noot genoemde artikel) zie in het bijzonder H. de Liagre Böhl, G. Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle, 1989) 16-21, 154-166. De vaststelling van deze auteurs dat het hier om een 'bevochten consensus' ging, zou ik niet willen tegen spreken. Wel teken ik aan dat het 'gevecht' nogal ongelijk was. Het duurde maar kort en de overwinning werd gemakkelijk behaald. Dat sluit het bestaan van alternatieve opvattingen natuurlijk niet uit. Vgl. H. Galesloot, M. Schrevel, ed., *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam, s. a.).

20 J. Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in na-oorlogs Nederland, 1946-1976* (Meppel/Amsterdam, 1990).

de oorlog. De oplossingen werden meestal gezocht in reeds voor de oorlog geformuleerde en naar voren geschoven alternatieven (planeconomie, corporatieve ordening, industrialisatie). Ook in moreel opzicht, de normen en waarden en de handhaving daarvan, keerden in eerste instantie de vertrouwde patronen terug, met het gezin nog altijd in een centrale positie. Grote zorgen over de morele effecten van de oorlog — niet zonder overdrijving spreken sommigen van een 'morele paniek' — speciaal ten aanzien van de jeugd, die losgeslagen en verwilderd zou zijn, werden geformuleerd in min of meer vertrouwde termen. Ook de oplossingen zocht men langs vertrouwde wegen: opvoeding tot ordelievend en gezagsgetrouw gedrag, morele zelfbeheersing, nationaal besef en arbeidszin. Desnoods moest dit krachtig worden afgedwongen. Zelfs de tijdelijk sterke communistische beweging, die in andere opzichten wel degelijk een uitzondering vormde en de sociale harmonie in de ogen van anderen ruw verstoorde, bleek op dit gebied geen afwijkende opvattingen te hebben. Ook de meeste andere vernieuwers koesterden in dit opzicht geen andere standpunten.

Het gezin en de specifieke rol van de huismoeder daarin ondergingen in dit waardenpatroon vooralsnog dus geen grote veranderingen. 'Gezinsherstel brengt Volksherstel' was één van de centrale leuzen van Nederlands Volksherstel, een belangrijke organisatie op maatschappelijk terrein, die de wederopbouw wenste te begeleiden en bevorderen²¹. Die leuze gaf uitdrukking aan de overtuiging dat het gezin de centrale eenheid in de samenleving vormde. Daarbij stelde men zich geen ander ideaal voor ogen dan al voor de oorlog had gegolden. De regering voerde in dit opzicht, gesteund door grote meerderheden in het parlement, ook een specifieke gezinspolitiek²². Tijdens en door de oorlog was, anders dan voor sommige andere landen wel is geponeerd, de positie van de vrouw in Nederland ook niet wezenlijk veranderd. De vooraanstaande rol van enkele vrouwen in de illegaliteiten enkele tijdelijke variaties op het patroon als gevolg van de bijzondere oorlogsomstandigheden (onderduiken, krijgsgevangenschap of arbeid in Duitsland van veel mannen) deden daaraan geen afbreuk²³. Op een serie tegels ter herdenking van de bezettingstijd, kort na de bevrijding gebakken, kwam de vrouw wel voor. Maar zij verscheen in de bekende haar typerende rollen: met een kind aan de hand zwaaiend naar de vliegtuigen die voedsel droppen (onderschrift 'Voedsel-Vrede-Vrijheid') en kokend op een potkachel (onderschrift 'Eer aan Hollands Vrouw voor Moed, Volharding en Trouw')²⁴. Een idee

21 R. Neij, E. V. Hueting, *Nederlands Volksherstel 1944-1947. Een omstreten hulporganisatie in herrijzend Nederland* (Culemborg, 1988).

22 H. Vossen, 'Geslachts- en gezinspolitiek. Een aanzet tot herschrijving van de politieke geschiedenis van 1945-1955' in: *Vrouwengeschiedenis. 8 Essays* (Tilburg, 1990) 21-34; M. van Schendelen, M. Storm, 'Na-oorlogse woonwijken — sober, doelmatig en gezond. De sekse- en gezinspolitiek als invalshoek voor volkshuisvestingen ruimtelijke ordening in de periode 1945-1973', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, XIII (1992) 200-217. Voor de aard en de rol van het gezin in de jaren vijftig zie ook K. Ishwaran, *Family life in the Netherlands* (Den Haag, 1959).

23 B. de Graaff, L. Marcus, *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergronden en de rol van vrouwen in het verzet 1940-1945* (Amsterdam, 1980); M. Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen en illegale organisaties in Nederland 1940-1945* (Amsterdam, 1980).

24 Ik bezit vijf van deze tegels. De andere drie zijn gewijd aan de bevrijding, het verzet in het algemeen en de spoorwegstaking.

van een 'Nationale Feestrok' van A. M. Boissevain-Van Lennep om de vrouwelijke inbreng in de nationale wederopbouw te versterken en symboliseren, bleef wat zulke pogingen ook voor de oorlog waren geweest: een uitzondering zonder veel effect²⁵.

Hoezeer 'de vrouw' ook kort na de bevrijding nog altijd geassocieerd werd met 'het hogere' blijkt bijvoorbeeld uit een rede van vernieuwer bij uitstek J. Linthorst Homan. Hij sprak 1400 Drentse leden van de Nederlandse bond van plattelandsvrouwen toe op de zomerconferentie van die organisatie te Rolde op 21 augustus 1946. Over 'de vrouw in het algemeen' zei hij onder meer: 'Haar leven is in menig opzicht dieper dan dat van de man' en 'De vrouw is wat zij is zozeer met geheel haar wezen, zo innig, zo sterk en diep, zo absoluut'. Hij sprak in deze lofzang ook van haar 'heilige roeping'²⁶.

De Koude Oorlog, die het toch reeds sterke anti-communisme in de Nederlandse samenleving nog deed toenemen en van een extra morele lading voorzag, gaf deze conserverende tendensen, ook aangaande de positie van vrouwen en de opvoeding van kinderen²⁷, nog een sterker intensiteit. Dit wil, ik herhaal het, niet zeggen dat er geen dynamiek was. Integendeel. Op energieke wijze werden de vraagstukken waarvoor men stond aangepakt, veelal met de expliciete bedoeling de bestaande samenleving te verbeteren conform de heersende normen. Daarvoor was in een aantal opzichten vernieuwing en modernisering nodig. De retoriek van noodzaak van vernieuwing bleef, ook toen de specifiek na-oorlogse vernieuwingsbewegingen verzwakten of verdwenen. Maar het was vernieuwing van de middelen, niet van de doelen, die men nastreefde. Het was zaak die modernisering, waarvoor het buitenland, speciaal de Verenigde Staten van Amerika, model stond, in de hand te houden en te beheersen. Bijvoorbeeld industrialisering en moderne wetenschap moesten ten bate van de samenleving met kracht worden bevorderd, maar de potentiële, bovenal morele, gevaren ervan moesten door begeleiding en beheersing worden afgewend²⁸. Zo was onvermijdelijk en moest dus worden bevorderd dat meisjes en jonge vrouwen in de industrie gingen werken. Door allerlei organisatie rond die arbeid trachtte men de zedelijke gevaren, die dit fabrieksleven voor die vrouwen zou opleveren, te bestrijden²⁹. Meer in het algemeen moest de dreigende massacultuur, waarin het individu

25 J. Withuis, 'De doorbraak en de feestrok. Een uitnodiging tot onderzoek naar de politieke geschiedenis van sekse rond het einde van de tweede wereldoorlog', *De Gids*, CLIV (1991) 255-268. Vergelijk de mislukking van de oorspronkelijke bedoeling van de Nederlandse vrouwen beweging (noot 20).

26 N. Marinus, 'De Drentse Vrouw. Inleiding' in: *Vrouwluu. Geschiedenis van vrouwen in Drente* (Groningen, s. a.) 5.

27 J. Withuis, 'De gelaatstrekken van de minister en de jurk van de kosmonaute. Over sekse en koude oorlog', *Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1991) 16-48.

28 Zie voor deze problematiek de binnen afzienbare tijd te verschijnen dissertatie van G. Alberts.

29 E. Blok, *Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945-1955* (Nijmegen, 1978); H. de Liagre Böhl, J. Nekkers en L. Slot, *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het na-oorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen, 1981) vooral 239-273; J. Plantenga, 'Gelijk of gelijkwaardig. Opvattingen over de vrouw, vrouwenarbeid en beloningsverschillen' in: J. J. Schippers, ed., *Beloningsdiscriminatie tegen vrouwen: normen, feiten, beleid* (Utrecht, 1988) 39-56; H. Vossen, 'Van katholiek meisjesonderwijs naar algemeen vormingswerk. Ontstaan en ontwikkeling van de Mater Amabilis School (MAS) 1947-1968', *Jaarboek katholiek documentatiecentrum* (1985) 81-129.

enerzijds ontworteld zou raken en anderzijds volstrekt anoniem zou opgaan, worden tegengegaan. Men vertrouwde er ook op dat dit, ondanks de ernst en omvang van de gevaren, zou lukken. Opnieuw figureerde het gezin, met de vrouw in de centrale rol, dikwijls als de maatschappelijke eenheid bij uitstek waarbinnen dit zou kunnen gebeuren. Ook hier werd de vrouw geassocieerd met 'het hogere', die 'het lagere', de met de man verbonden techniek, kon compenseren. Pessimisme en optimisme over de toekomst gingen zo op wonderlijke wijze samen. Juist in deze met elan voortgezette dynamiek in de samenleving lagen overigens wel kiemen van nieuwe verandering besloten.

Zo valt in de jaren vijftig, als het herstel in engere zin grotendeels voltooid is, een reeks van belangwekkende veranderingen waar te nemen. Deze vaagden het dominerende burgerlijk-verzuilde cultuurpatroon niet weg. Integendeel. In uiterlijke verschijningsvorm en publieke normen en gedrag trad eerder versterking daarvan op. De cijfers bijvoorbeeld met betrekking tot geboorten, buitenechtelijke kinderen, gemengde huwelijken en echtscheidingen wijzen daar op. Maar er trad ook, om met een wel zeer belangrijke factor te beginnen, een krachtige economische groei op. Deze deed de werkloosheid verdwijnen, vergrootte de ruimte voor sociale en culturele voorzieningen en maakte, aan het einde van deze jaren na ruim een decennium grote terughoudendheid in de lonen, ook een sterke stijging van de direct beschikbare welvaart mogelijk. Met die groei van de materiële welvaart begon de economische basis voor de restrictieve (arbeids-)moraal grotendeels weg te vallen. De vrije tijd nam toe en het opleidingsniveau, ook van meisjes, steeg. Jongeren, rond 1950 nog een zo groot probleem, dat er grootscheeps onderzoek naar moest worden gedaan³⁰, bleken zich over het algemeen heel aangepast te gedragen. Wel permitteerden zij zich, in het bezit van meer geld en vrije tijd dan hun ouders ooit hadden gehad, in toenemende mate een eigen gedrag. Daardoor ontstonden jeugdculturen met eigen, sterk aan buitenlandse voorbeelden ontleende, levensstijlen. Kleding en muziek namen daarin een belangrijke plaats in³¹. Opvallend is overigens, dat binnen die jeugdculturen niet of nauwelijks iets bleek van veranderende verhoudingen tussen de sexen of van maatschappijkritiek. Meisjes traden vooralsnog weinig op de voorgrond en eisten slechts zelden een heel andere positie of toekomst dan de gebruikelijke op. 'De jeugd' werd daarbij aan het eind van de jaren vijftig veel minder dan tevoren als een probleem ervaren. Wel bleef zij een interessant object van studie en bleven overheid en zuilorganisaties aandacht voor de jeugd en dus een jeugdbeleid van belang achten.

Aan de verdere uitbouw van de verzorgingsstructuur in de samenleving droeg de staat in toenemende mate bij, van oudsher zowel door eigen instellingen en voorzieningen

30 F. Meijers, M. du Bois-Reymond, ed., *Op zoek naar een pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven, 1987).

31 P. de Rooy, 'Vetkuijfe waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', *BMGN*, CI (1986) i, 76-94 (herdrukt in: H. W. von der Dunk, e. a., *Wederopbouw, welvaart en onrust* (Houten, 1986) 119-146); G. Tillekens, ed., *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg, 1990); A. van Drenth, Y. te Poel, 'Samen meisje zijn. Constanten en veranderingen in jeugdwerk en meisjescultuur van de jaren vijftig en zestig', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, XIII (1992) 183-199.

als door subsidie aan verzuilde instanties. De oprichting van een apart ministerie van maatschappelijk werk in 1952 was daarvan een duidelijk symptoom. Dat ging gepaard met een opmerkelijke kwantitatieve en vooral kwalitatieve groei van 'deskundigheid'. Zoals in de industrie en openbare werken de natuurwetenschappen en de technologie te hulp werden geroepen (Shell, Philips, Deltawerken) en zoals voorde economische politiek de wetenschap een rol verwierf (Centraal Economisch Planbureau), zo nam ook in de sociale sector de rol der deskundigen toe. De sociale wetenschappen profileerden zich als de vakken van de toekomst, die de samenleving zouden (helpen) verbeteren³². In zekere zin kreeg de volksopvoeding zo een nieuwe dimensie. Na de onderwijzers en leraren in het onderwijs en de artsen in de gezondheidszorg kwamen de maatschappelijke werkers, psychologen, pedagogen en sociologen de 'markt van welzijn en geluk'³³ bevolken. Het verschil met voorde oorlog, toen dit verschijnsel als zodanig niet onbekend was, lag in eerste aanleg misschien niet zozeer in de aantallen als wel in het effect op de aard van de hulpverlening. Voor de oorlog, toen expliciet ideologisch en religieus gemotiveerde vrijwilligers en bestuurders de boventoon voerden, was een sterk moraliserende aanpak dominant geweest. Nu begon de norm van professionaliteit de toon aan te geven.

Vooralsnog kwamen deze 'professionals' en intellectuelen op in de bestaande en nieuw opgerichte verzuilde organisaties of voegden zich daar als vanzelfsprekend in. Hun herkomst en culturele omgeving vergde dat nu eenmaal. De hoge morele ideologische of religieuze doeleinden werden ook niet expliciet aangevochten, eerder onderschreven. Wel bracht deze professionaliteit een aantal verschuivingen teweeg in de methoden om dezelfde doelen te bereiken. Voorts droeg zij bij aan een zekere verwetenschappelijking of intellectualisering van de onderlinge besprekingen en vergrootte daarmee mogelijkheden en neigingen tot twijfel. Dat kon af en toe tot scherpe meningsverschillen leiden, zij het voorlopig nog vrijwel geheel in kleine kring. Ook de traditionele behoeders van de moraal (in confessionele kring dus vooral de clerus) waren aan deze invloeden onderhevig. Sterker, sommigen onder hen behoorden tot de grote twijfelaars. Op wat langere termijn kon dat grote gevolgen hebben. Op basis van gedeelde deskundigheid en normen van beroepsuitoefening werd bijvoorbeeld de communicatie over de grenzen van de zuilen heen als vanzelf geïntensiveerd, ook onder het typische 'topniveau'. En in de zuilen kon het debat uitgroeien tot een soort interne crisis waarbij zin en noodzaak van de eigen zuilorganisaties in twijfel werden getrokken. Het geloof of de levensbeschouwing zelf werd in eerste instantie meestal niet ter discussie gesteld, maar wel de vraag waartoe dit alles buiten het geloven in engere zin moest leiden. Dit was vooral een opmerkelijk

32 M. Gastelaars, *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam, 1985); E. Jonker, *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en welvaartsstaat* (Groningen, 1988). Vgl. ook E. Jonker, 'De Nederlanders zijn een huiselijk en arbeidzaam volk. Angst en geruststelling in het onderzoek naar de vrijetijdsbesteding in de jaren vijftig', *Kleio*, XXXIII (1992) ix, 3-8.

33 Deze omschrijving is van later datum: H. Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk. Een kritiek van de andragogie* (Baam, 1983).

verschijnsel in rooms-katholieke-kring, waar in de jaren vijftig heel wat werd afge-debatteerd³⁴. De (orthodox-)protestanten waren van oudsher al sterk gedifferentieerd en kenden zo een traditie van publiek debat³⁵. De sociaal-democraten hadden zeer intensieve discussies gevoerd voor de oorlog en via de doorbraak-ideologie, niet erg succesvol in de praktijk maar als gedachtengoed nog wel degelijk aanwezig, de twijfel al vroeg in huis. De 'neutraal-liberalen', zo al een zuil, hadden de afkeer van verzuiling als paradoxale basis.

Het lijkt wat ver te voeren deze interne discussies, dit interne debat, dat natuurlijk nimmer volstrekt had ontbroken, te omschrijven als een interne uitholling, waarna een klein zetje later voldoende was om het hele zuilenstelsel en wat daarbij hoorde te doen instorten. Maar wel is duidelijk dat het hier ging om symptomen van een nieuwe fase in het proces van secularisatie in de vorm van afnemende reikwijdte en betekenis van geloof en kerk in het maatschappelijk leven. Van een sterke versnelling in de toenemende onkerkelijkheid en geloofsafval lijkt in de jaren vijftig overigens nog geen sprake. Deze debatten hadden op zichzelf wellicht ook nieuwe grondslagen voor de eigen groepen kunnen opleveren met aan de eigen tijd aangepaste vormen en methoden. Aan de grote veranderingen van de jaren zestig en zeventig lijken toch vooral andere 'externe' omstandigheden ten grondslag te hebben gelegen. Maar dat wil natuurlijk niet zeggen, dat in breder verband ook deze 'interne crisis' niet wel degelijk één van de belangrijke impulsen tot veranderingen werd.

Eén van de kenmerken van deze verandering in de jaren vijftig is een verschuiving in de richting van individuele ontplooiing. Individuen, veelal onderde jeugd, vertoonden meer neiging om de eigen verlangens en ingevingen te volgen in plaats van door burgerlijke en verzuilde normen verwacht gedrag te vertonen. In veel gevallen leidde dat volgen van de eigen verlangens overigens tot opmerkelijk modieus gedrag en dus geenszins tot individualisme in de engere zin. Maar dat neemt niet weg dat de neiging zich in de zuil te voegen of aan de burgerlijke normen te conformeren verminderde. De omvang hiervan lijkt nog niet bijzonder groot in de jaren vijftig, al is een versnelling van het proces aan het einde van dat tijdvak waarschijnlijk.

Wellicht belangrijker, want in de consequenties vérstrekkender, was individualisering eerst in de methoden van onderwijs en opvoeding en later van de moraal zelf. Opnieuw was de rol van de deskundigen, die hun pedagogische en psychologische opleiding toepasten, groot. In plaats van methoden te volgen die heel sterk met de geboden en verboden van moreel-godsdienstige aard werkten, bewandelden de nieuwe deskundigen wegen die beoogden het gewenste gedrag gevolg te laten zijn van eigen, individuele keuzen, gebaseerd op de ontwikkeling van een evenwichtige persoonlijkheid en gewetensvorming. Geloven op gezag leek minder waard dan geloven uit overtuiging en voor gedrag gold hetzelfde. Men zou kunnen spreken van

34 J. M. G. Thurlings, *De wankel zuil. Nederlandse katholieken lussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen, 1971); E. Simons, L. Winkeler, *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945* (Baam, 1987).

35 H. D. de Loor, *Kerk in de samenleving. Een analyse van het spreken der Nederlandse Hervormde Kerk sedert 1945* (Baarn, 1970).

het toenemend belang van een personalistische ontwikkelingsmoraal³⁶, onder invloed van de nieuwste individualiserende inzichten in vooral pedagogiek en psychologie³⁷.

Hulpverleners en hulpverlenende instanties gingen diegenen, die hulp zochten of behoefden, ook steeds meer zien als individuen, cliënten zelfs, in plaats van als vertegenwoordigers van een bepaalde soort, die vooral de bij hen horende rol in de samenleving moesten vervullen. Dat kon er toe leiden dat pogingen die cliënten te helpen een levenswijze te vinden, waarbij zij zich individueel wel bevonden, prioriteit kregen boven het bewerkstelligen van maatschappelijk gewenst gedrag. In dit verband kon worden gewezen op bijvoorbeeld Bureaus voor huwelijks- en gezinsmoeilijkheden³⁸, Medisch opvoedkundige bureaus en dergelijke. Ook de levensscholen, die werkende jongeren op hun latere rol in het leven wilden voorbereiden, kunnen worden genoemd. Voor het Mater Amabilis-werk, dat jonge werkende meisjes op haar latere rol in huwelijk en gezin wilde voorbereiden, (en de verwante Pater Fortis-scholen voor jongens) is een omslag in opvattingen onder invloed van intern debat in de jaren vijftig goed aanwijsbaar. Oorspronkelijk domineerden de sterk moraliserende opvattingen van de eerste ideologe M.C. Schouwenaars (met Maria en Josef als voorbeelden van 'goede' vrouw en man). Later kreeg een groep van progressieve katholieken na scherp intern debat de overhand. Belangrijke woordvoerders van deze groep, die zich ook in het blad *Dux* uitte en waartoe in ander verband onder meer C. Trimbos behoorde, waren H. M. Dresen-Coenders en N. Perquin. Zij hanteerden een vooral psychologisierende benadering, die in de praktijk voor meisjes meer armslag bood en een anders gefundeerd vrouwelijkheids- en kuisheidsideaal met zich meebracht³⁹. In zekere zin was het hele maatschappelijk werk in brede zin aan dit soort invloeden onderhevig⁴⁰. Het moge duidelijk zijn dat deze psychologisierende en individualiserende tendensen de mogelijkheid in zich borgen van individuele beslissingen, die zich niet meer lieten verenigen met wat een burgerlijk en verzuild stelsel van normen en waarden traditioneel voorschreef. Een noodzakelijke ontwikkeling lijkt dit echter, gezien vanuit de jaren vijftig, niet te zijn geweest. Zoals gezegd, daarvoor was meer nodig.

Tot nu toe is in dit relaas over de jaren vijftig nog niet veel gezegd over de gezins-

36 Hoewel er zeker verwantschap is, dient deze vorm van personalisme onderscheiden te worden van de specifieke personalistische overtuigingen die met name in de Nederlandse Volksbeweging zo'n belangrijke rol speelden.

37 Meijers, Du Bois-Reymond, *Op zoek*, C. Brinkgreve, ed., *De opkomst van het psychotherapeutische bedrijf* (Utrecht/Antwerpen, 1979).

38 D. van Berkel, *Moederschap tussen zielzorg en psycho-hygiëne. Katholieke deskundigen over voortplanting en opvoeding 1945-1970* (Assen, 1990); zie ook A. Sommer, 'Huwelijksmoeilijkheden in de jaren vijftig en zestig', *P en M* (1983) 13-33.

39 H. Vossen, 'Van katholiek meisjesonderwijs'; H. Vossen, 'Producties van sekseverschillen in katholieke levensscholen 1947-1968. Over vaste overtuigingen en twijfels', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, VIII (1987) 417-437; M. Lunenberg, H. Vossen, 'H. M. Dresen-Coenders en W. F. van Stegeren. Tussen verzuiling en emancipatie' in: M. van Essen, M. Lunenberg, ed., *Vrouwelijke pedagogen in Nederland* (Nijkerk, 1991) 161-169. Deze passage berust in hoofdzaak op gesprekken met H. Vossen die een en ander nader zal uitwerken in haar proefschrift. Voor een enigszins vergelijkbaar verschijnsel zie H. Oosterhuis, *De smalle marges van de roomse moraal. Homosexualiteit in katholiek Nederland 1900-1970* (Nijmegen, 1991).

40 E. Hueting, R. Neij, *Voortgang zonder samenhang* (3 dln.; Zutphen, 1989).

ideologie en in het bijzonder de rol van de vrouw in dat verband. Dat komt omdat de verschuivingen in dat opzicht beperkt lijken. Ondanks soms forse onderlinge meningsverschillen en aanzienlijke veranderingen in de argumentatie bij bepaalde auteurs, zoals de invloedrijke Buytendijk⁴¹, bleef namelijk in zeer brede kring voor de vrouw moederschap en de verzorgende functie in gezinsverband centraal⁴². Zowel naar haar aard als volgens de natuurlijke orde in de maatschappij was dat toch haar bestemming. Theorieën, op zichzelf individualiserend, over de ontwikkeling van kinderen konden het belang van de relatie moeder-kind zelfs extra beklemtonen en zo de noodzaak van de moederrol nog extra onderstrepen⁴³. Ook de uitbouw van het stelsel van voorzieningen voor sociale en culturele zorg neigde vooralsnog tot betere fundering van het gezin met het kostwinnersbeginsel als basis en de vrouw in een centrale positie⁴⁴. Zeker, meisjes werden beter opgeleid, maar toch meestal in direct of indirect verband met de voor haar bestemde rol. Er werd veel in het werk gesteld de aanvaarding van die rol als een resultaat van innerlijke overtuiging te laten geschieden. Van aantasting van de norm van de vrouw als huismoeder in een harmonisch gezin was mijns inziens nog maar nauwelijks sprake, alle vernieuwende tendensen van individualiserende aard ten spijt.

Wat inzake de positie van de vrouw in deze jaren vijftig veranderde moet vooral op conto van de 'traditionele', gevestigde vrouwenbeweging worden geschreven. Opeen aantal punten, waarvoor zij lang had gestreden, werd nu succes geboekt. Met steun van alle vrouwelijke kamerleden, ook de confessionele, werden met de aanvaarding van de motie-Tendeloo (1955) althans de formele beletselen voor de gehuwde werkende vrouw weggenomen⁴⁵. Voorts kreeg de gehuwde vrouw in 1956 volledige juridische handelingsbekwaamheid. In de praktijk van alledag lijkt overigens de positie van de ongehuwde vrouw meer te zijn verbeterd dan die van de gehuwde. Juridisch gezien was de positie van de ongehuwde vrouw van oudsher al wat sterker; maatschappelijk was dat natuurlijk juist niet het geval. Ook in confessionele kring werd een ongehuwd bestaan nu vaker en overtuigender geaccepteerd als weliswaar tweede keus, maar in beginsel de moeite waard en volwaardig⁴⁶. De mogelijkheden voor juist de ongehuwde vrouw werden vergroot. Opnieuw lijkt de verschuiving in rooms-katholieke kring het opvallendst. De dames De Waal en Klompé, die namens de KVP een zeer vooraan-

41 F. J. J. Buytendijk, *De vrouw. Haar natuur, verschijning en bestaan* (Utrecht, 1951). Zie over hem onder meer I. Weijers, *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren '50* (Amsterdam, 1991).

42 M. Grunell, *Thuis in de jaren vijftig* (Amsterdam, 1985); Vgl. ook W. van Moorsel, *Contact en controle. Over het vrouwbeeld van de Stichting goed wonen* (Amsterdam, 1992).

43 Van Berkel, *Moederschap*; Van Essen, *Opvoeden*; Vgl. ook M. Bots, M. Noordman, *Moederschap als balsem. Ervaringen van katholieke vrouwen met huwelijk, seksualiteit en moederschap in de eerste helft van de 20e eeuw* (Amsterdam, 1981).

44 Hueting, Neij, *Voortgang*.

45 J. Bosmans, 'De politiek en de arbeid van de gehuwde vrouw in Nederland', *Spiegel Historiae*, XXIV (1989) 468-474.

46 Sterke nadruk op de beperkingen juist bij A. Franssen, N. van Heezik, *Ongehuwd bestaan. Ongehuwde vrouwen in de jaren vijftig* (Amsterdam, 1987). Zie over dit onderwerp ook de binnen afzienbare tijd te verschijnen dissertatie van M. Aerts.

staande politieke rol konden spelen, staan er model voor. In orthodox-protestantse kring, waar lang grote aarzelingen bleven wat betreft het kamerlidmaatschap voor vrouwen, is Gesina van der Molen een goed voorbeeld en trad voor de CHU het kamerlid Wttewaal van Stoetwegen op de voorgrond. Socialisten en liberalen hadden al een bescheiden traditie van zelfstandig en publiek optredende vrouwen. Deze werd niet geringer, zonder spectaculair toe te nemen.

Ging het tot dusver vooral om de relatieve versterking van varianten die in beginsel goed passen in het burgerlijk patroon, tenminste één duidelijk alternatieve groepering werd gedurende de jaren vijftig wel degelijk sterker. De NVSH, opvolger van de wel zeer marginale Nieuw Malthusiaanse Bond, boekte een flinke ledenwinst (van ongeveer 50.000 naar ongeveer 150.000). Was het de meeste leden waarschijnlijk om de voorbehoedmiddelen te doen, via het blad *Verstandig Ouderschap* werden zij ook geconfronteerd met een ander vrouwbeeld. Behalve als moeder en echtgenote werd de vrouw in dat blad ook als minnares ten tonele gevoerd⁴⁷. Dat paste absoluut niet in het dominerend waardenpatroon van die jaren. De NVSH bleef, ondanks de groei, een geïsoleerde en in wezen marginale organisatie.

Grote veranderingen in de jaren zestig en zeventig

Het begrip 'de jaren zestig' roept direct het beeld op van grote veranderingen. Er is wel gesproken van 'grote alteraties', en zelfs van een 'culturele revolutie'. Alle normen en waarden stonden volgens dat beeld opeens openlijk ter discussie. Al het oude leek te hebben afgedaan. De massa's schudden hun volgzzaamheid af. Het gezag wankelde. Autoriteiten vielen van hun voetstuk. De ware menselijke vrijheid was binnen bereik. Zo'n beeld is natuurlijk vertekend. Het werd niet in de laatste plaats bepaald door massamedia die zelf sterk aan veranderende opvattingen en stijl onderhevig waren. In de berichtgeving stond — niet onbegrijpelijk — vooral wat er veranderde, wat dus inderdaad nieuws was, centraal. Dikwijls, zo kon men zien, horen of lezen, ging het daarbij om goed nieuws. Ook in die massamedia klonk de grote verwachting helder door.

Er moet dunkt mij flink worden afgedongen op het beeld van de grote ommekeer. Het spreekt ook eigenlijk vanzelf: op zeer veel gebieden bleef in zeer veel opzichten continuïteit en stabiliteit in ontwikkeling een belangrijk kenmerk. Toch wijzen allerlei cijferreeksen en kwalitatieve studies onmiskenbaar op wel degelijk belangrijke en ingrijpende veranderingen in 'de jaren zestig'⁴⁸. Meer dan de jaren vijftig van de

47 T. Akkermans, 'Moeder en minnares. Vrouwbeelden in de ideologie van de NVSH in de jaren '50', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, III (1982) 450-472.

48 De historische literatuur over dit tijdvak is nog niet erg rijk. Verreweg het beste is H. W. von der Dunk, e. a., *Wederopbouw*; zie ook *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer, 1980); D. P. Blok, e. a., ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, XV (Haarlem, 1982); E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, II (Amsterdam/Brussel, 1986); H. Daalder, 'Zestig jaar Nederland (1926-1986)' in: J. H. J. van den Heuvel, e. a., *Een vrijzinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986* (Baarn, 1986) 9-71; J. J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1992) en *Groniek*, CVI (1989). Verder is er een overweldigende hoeveel-

Koude Oorlog, meer dan de jaren veertig met de Duitse bezetting en de gevolgen daarvan, meer ook dan de jaren dertig van de grote internationale economische en politieke crises lijken de jaren zestig in Nederland een omslag te laten zien. De intensiteit, de schaal en het tempo van de maatschappelijke en culturele veranderingen in deze jaren lijken nog het meest op die van de twee à drie decennia, die voorafgingen aan de eerste wereldoorlog. Ook toen kreeg Nederland, mede onder invloed van economische groei en internationale gerichtheid, in hoog tempo nieuwe inhoud en een nieuw gezicht. De precieze datering van 'de jaren zestig' levert overigens nog een probleem op. Het hoogtepunt lijkt rond 1970 te liggen. De oliecrisis van 1973 kan goed als een eindpunt dienen. Het begin is moeilijker. Het befaamde jaar 1966 — het huwelijk met de provorellen, het bouwvakkersoproer en de rellen bij *De Telegraaf*, de nacht van Schmelzer en de oprichting van D'66 — zou een geschikte keuze kunnen zijn. Maar ook een eerder tijdstip is goed te verdedigen, met als vroegste aanvaardbare datum 1958, het einde van het tijdvak Drees in de politiek.

Deze moeilijkheid met de datering wijst er al op dat de grote alteraties van de jaren zestig niet uit de lucht zijn komen vallen. Veel ervan was al zichtbaar in de voorafgaande jaren en was dus niet nieuw in de strikte zin van het woord. Oorzaak en gevolg zijn ook maar moeilijk of in het geheel niet van elkaar te onderscheiden. In menig opzicht ging het om een combinatie, een intensieve wisselwerking en een versnelling van tendensen die in de vorige paragraaf al werden genoemd. Eind jaren vijftig zette — om ook hier met de heel belangrijke economische factor te beginnen — een sterke versnelling in van de economische groei, in het bijzonder in de vorm van individuele welvaartsverhoging. In de jaren zestig verwierven de meeste gezinnen in korte tijd een wasmachine, een koelkast, een televisie, een auto (na de brommer van de jaren vijftig) en gingen zij op (buitenlandse) vakantie. Van een restrictieve moraal om economische redenen kon geen sprake meer zijn. Het opleidingspeil en de vrije tijd bleven stijgen. Jeugdculturen, vooral op de Angelsaksische wereld georiënteerd, breidden zich nu in hoog tempo uit. Ook elders in de samenleving nam de openheid voor buitenlandse invloeden verder toe.

In politieke zin droegen de ontspanning in de Koude Oorlog en de ontzuivering van het Nieuw Guinea-debacle daartoe bij. Vietnam bracht vertrouwde overtuigingen aan het wankelen. In het algemeen nam de wil om mee te doen in een zich steeds moderniserende wereld toe. De aarzelingen over de gevaren daarvan werden steeds verder naar de achtergrond gedrongen. De verzorgingsstaat kwam tot verdere ont-

heid sociaal-wetenschappelijke studies, dikwijls mede gebaseerd op survey-onderzoek. Pogingen tot samenvatting o. a. I. Gadourek, *Social change as redefinition of roles. A study of structural and causal relationships in the Netherlands of the Seventies* (Assen, 1982), J. W. Becker, e. a., *Normen en waarden. Verandering of verschuiving?* (Den Haag, 1983) en I. Gadourek, J. L. Peschar, ed., *De open samenleving? Sociale veranderingen op het terrein van geloof, huwelijk, onderwijs en arbeid in Nederland* (Deventer, 1989); zie voorts titels genoemd in de volgende noten en de publikaties van het Centraal bureau voor de statistiek en het Sociaal en cultureel planbureau. De kwantitatieve uitspraken in dit artikel zijn over het algemeen op deze literatuur gebaseerd.

plooiing⁴⁹. De rol van de staat nam daarbij sterk toe, met de Algemene Bijstandswet van 1963 (ingevoerd in 1965) als een wezenlijk element en misschien nog meer als een symbool van nieuwe verhoudingen. In de vele, in aantal nog toenemende, particuliere organisaties voor maatschappelijke zorg trad verdere professionalisering op. Hoewel aanvankelijk de meeste organisaties nog verzuild van aard bleven, nam de twijfel aan de noodzaak en aan de grondslagen van de zuilen sterk toe.

Meer in het algemeen was voorts sprake van een nieuwe impuls van het secularisatieproces; rol en betekenis van geloof en kerk in de samenleving namen in hoger tempo dan tevoren af⁵⁰. Daar tegenover zetten allerlei individualiserende tendensen krachtig door. Individuele ontplooiing, minder dan voorheen gebonden aan maatschappelijke posities, werd een dominerende norm⁵¹. Dit alles werd begeleid door een opgewekte retoriek van vernieuwing; zoals 't was kon 't niet blijven en dat wilde men ook niet. Juist de wisselwerking van al deze factoren, van interne ontwikkelingen en externe druk, en de combinatie met al van oudsher in de samenleving aanwezige alternatieve denkbeelden en gedragsvormen gaven de gebeurtenissen een heel eigen dynamiek. Het een lokte het ander uit, de ontwikkelingen kregen een explosief karakter. Even leek het hek volkomen van de dam, een wereld van onbegrensde mogelijkheden ten goede leek in het verschiep te liggen. Maar de oliecrisis bracht de ontzuiling, en althans een begin van tempering. Ondanks het zo veranderingsgezinde kabinet-Den Uyl was gebleken dat er wèl grenzen waren.

Pogend achteraf in deze wirwar van toen als opwindend ervaren gebeurtenissen de belangrijkste componenten met blijvende betekenis aan te wijzen, zie ik er vooral drie. In de eerste plaats ontzuiling. Het min of meer uniforme patroon van organisaties op levensbeschouwelijke basis op diverse terreinen verdween. De resten van deze organisatorische bolwerken ondergingen zeer sterke functie-veranderingen. Het gevoel van mensen toch in de eerste plaats te behoren tot een bepaalde religieuze of ideologische familie binnen de Nederlandse natie verdween nagenoeg. Dit bracht belangrijke veranderingen teweeg, bijvoorbeeld in politiek, vakbeweging, pers, omroep en maatschappelijk werk. Ten tweede grote veranderingen in de gezagsverhoudingen in de samenleving, althans in de omgangsvormen daarbij. Een pregnante omschrijving daarvan is die van een overgang van een 'bevelshuishouding' naar een 'onderhandelingshuishouding'. Dit leidde tot grote veranderingen op bijna alle terreinen van het

49 Voor de groei en ontwikkeling van de verzorgingsstaat zie bijvoorbeeld K. Schuyt, R. van der Veen, ed., *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Leiden/Antwerpen, 1986); voor beschouwingen over vrouwen en de verzorgingsstaat J. Bussemaker,

Verlicht eigen belang of verplicht altruïsme? Literatuur over sekse en verzorgingsstaat', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, XII (1991) 515-530; J. Bussemaker, "Welvaart, welzijn en sekse; grondslagen van de verzorgingsstaat", *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, XIII (1992) 218-234; *Groniek*, XCVII (1987).

50 W. Goddijn, H. Smets en G. van Tillo, *Opnieuw: God in Nederland. Onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid ingesteld in opdracht van KRO en weekblad De Tijd* (Amsterdam, 1974).

51 C. P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren '60 en '70* (Amsterdam, 1979).

dagelijks leven⁵². En ten derde fundamentele wijzigingen in voortplantingsgedrag en seksuele moraal. Hoewel het proces van verlaging van de vruchtbaarheid als zodanig al veel eerder was ingezet, daalden de geboortecijfers spectaculair in de jaren zestig. Het gebruik van voorbehoedmiddelen nam sterk toe. In het bijzonder moet natuurlijk op het belang van 'de pil' (geïntroduceerd in 1963) worden gewezen. Van morele verboden van het gebruik hiervan was nauwelijks meer sprake en voor zover bijvoorbeeld kerken, de rooms-katholieke in de eerste plaats, deze handhaafden, nam de invloed daarvan snel af. Opmerkelijk in dit verband was het optreden van bisschop Bekkers, die in 1963 publiekelijk de nadruk legde op de rol van het persoonlijk geweten bij de huwelijksmoraal. Dat was men van rooms-katholieke zijde niet gewend. Alleen in kleine, meestal niet publieke, kring was dat eerder onder rooms-katholieken besproken. Sexuele activiteit vóór en buiten het huwelijk raakte voor allerlei groepen in de samenleving, de één vroeger de ander wat later, buiten de taboesfeer. Sexualiteit werd in zekere zin een publiek fenomeen⁵³.

Dit alles raakte uiteraard ook de rol en de positie van vrouwen in de samenleving en de opvattingen daarover. Veranderingen daarin maakten een integraal deel uit van het hele complex aan ontwikkelingen. Onder de vele individuen en groepen of organisaties die veranderingen nastreefden trad om te beginnen een feminisme met een nieuw elan en in nieuwe vormen op. Niet onderschat mag worden wat de zogenaamde 'traditionele' vrouwenorganisaties in de loop der jaren hadden bereikt en de rol die zij ook na de jaren vijftig speelden. Maar Man-Vrouw-Maatschappij en Dolle Mina verschenen toch als organisaties van een andere aard, al was het maar vanwege de verbindingen met de andere luidruchtige vernieuwers in die tijd en het publieke activisme⁵⁴. Een titel als 'Het onbehagen van de vrouw' en een leuze als 'Baas in eigen buik' zijn daar mooie voorbeelden van. Voor een deel ging het zelfs om een expliciete reactie op de traditionele vrouwenorganisaties. Dit nieuwe feminisme behoorde overigens niet tot de vroege uitingsvormen van deze typische jaren zestig dynamiek (MVM is van 1968, Dolle Mina van 1970). Zonder het aloude vraagstuk van een eventuele eigen aard van 'de vrouw' tot een eensgezinde oplossing te brengen, legde

52 J. W. Winkels, *Gezag in Nederland 1970-1985* (Groningen, 1990); C. Wouters, *Informalisering. Veranderingen in de omgangsvormen sinds 1930 in het bijzonder in Nederland* (Amsterdam, 1990); T. van der Kamp, H. Krijnen, ed., *Dagelijks leven in Nederland. Verschuivingen in het sociale leven na de tweede wereldoorlog* (Amsterdam, 1987). De terminologie bevels- en onderhandelingshuishouding is van A. de Swaan, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981* (Amsterdam, 1982).

53 *Sex in Nederland. Het meest recente onderzoek naar houding en gedrag van de Nederlandse bevolking* (Utrecht/Antwerpen, 1983); G. Hekma, e. a., ed., *Het verlies van de onschuld. Sexualiteit in Nederland* (Groningen, 1990), tevens themanummer van het *Amsterdams sociologisch tijdschrift*.

54 A. Ribberink, 'Een nieuw begin. Over het ontstaan van de tweede feministische golf in Nederland', *Vrouwengeschiedenis*, 35-50; P. de Vries, 'Het persoonlijke is politiek' en het ontstaan van de tweede golf in Nederland 1968-1973', *Socialisties-feministische teksten*, X (Amsterdam, 1987) 15-35; I. Costera Meijer, 'Het onbehagen van een lotgenote. De ontwikkeling van een nieuw feministisch perspectief op vrouwen in de jaren zestig', *Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1991) 153-169; S. Poldervaart, 'Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk. De geschiedenis van de vrouwenorganisaties en vrouwenbeweging 1948-1973', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, XIII (1992) 162-182.

dit nieuwe feminisme de volle nadruk op het recht tot volkomen vrije ontplooiing voor vrouwen. Vrouwen hadden recht, zo werd met grote energie verkondigd, op studie en een carrière, op volstreekte gelijkwaardigheid binnen en buiten het huwelijk, ook ten aanzien van opvoeding en huishouding. De ongehuwde staat en kinderloosheid dienden als volwaardige levensvormen te worden beschouwd, waarvoor men vrij moest kunnen kiezen. Alternatieve samenlevingsvormen (ongehuwd samenwonen, lesbische relaties, woongroepen en dergelijke) evenzeer. Alle belemmeringen voor de realisering van deze idealen dienden te worden opgeruimd. Waar formeel al sprake was van gelijkheid diende de grote kloof tussen beginsel en praktijk te worden gedicht.

In het kader van de veranderende seksuele moraal in brede zin, kan daar het recht op seksuele activiteit, ja seksuele bevrediging, ook voor vrouwen aan worden toegevoegd. Van het 'mysterie van Waterink' bleef niets over. In de oude moraal lag seksualiteit in de sfeer van de taboes. Het werd bovendien vooral als een zaak van mannen beschouwd, waarover men bij voorkeur niet sprak. Deze mannelijke seksualiteit werd toen veelal gezien als een op zich betreuenswaardige en platvloerse, maar door de natuur nu eenmaal gegeven drift, waaronder vrouwen, die van nature met een hoger ethisch gehalte waren begiftigd, heel wat hadden te lijden. Vrouwelijke seksualiteit, indien al aan de orde, had vrijwel altijd negatieve connotaties, meestal die van de prostitutie. Beheersing en gerichtheid op voortplanting waren kernen van die oude moraal. Daaraan kwam rigoreus een einde. Permissiviteit werd het wachtwoord. Seksualiteit werd een veelbesproken onderwerp en werd in vele vormen zichtbaar op straat. In dat verband werd, voor velen als volstrekt nieuw, ook de vrouwelijke seksualiteit min of meer (her)ontdekt. Deze was tenminste evenwaardig aan de mannelijke en dus evenzeer waard om genoten te worden, ook, en misschien wel vooral, los van de voortplanting. Overigens behoorde ook het verdwijnen van dwang tot seksuele activiteit tot de eisen van het nieuwe feminisme.

Even leek het er op dat er snel en gemakkelijk wezenlijke 'winst' niet alleen in de nonnen maar ook in de praktijk geboekt werd door en voor 'de vrouw'. De gelijke kansen-filosofie, zonder de morele dwang tot huismoederschap, brak snel door, werd althans publiek nauwelijks bestreden. In de loop der jaren werd de realisering van die norm zelfs uitdrukkelijk onderwerp van overheidsactiviteiten en werden erregels voor opgesteld. Ook in adviesrubrieken in (vrouwen)bladen en in de adviezen van allerlei hulpinstellingen werden vrouwen aangemoedigd 'voor zichzelf op te komen'. Van oudsher was de plicht van de vrouw toch bovenal geweest beschikbaar te zijn voor echtgenoot en kinderen, te schikken, te plooiën en zonodig te buigen. Nu kon in een atmosfeer van psychologisering en individualisering 'Margriet Weet Raad' niet alleen in 1977 het eerder in dit artikel geciteerde advies geven maar ook (in 1974) aansporen: 'Toon uw onvrede, uw opstandigheid, uw gevoel van gevangen zijn, krop het niet op' (1974)⁵⁵.

In het onderwijs verdwenen de meeste speciale meisjesscholen en de speciale meisjespedagogiek sinds het einde van de jaren zestig in hoog tempo. Co-educatie,

55 Brinkgreve, Korzec, *Margriet*, 67; Vgl. ook C. Wouters, *Informalising*, 118-149.

lange tijd speciaal in confessionele kring een probleem, werd een vanzelfsprekendheid⁵⁶. De vragende arbeidsmarkt van de jaren vijftig had al gewillig meisjes en vrouwen opgenomen. In de jaren zestig zette dit krachtig door. Ook gehuwde vrouwen, die het krijgen van kinderen soms uitstelden of bij een gering aantal kinderen meer mogelijkheden hadden, gingen in toenemende mate buitenshuis werken, vaak nog wel met een onderbreking als de kinderen klein waren⁵⁷. In het algemeen stonden er voor vrouwen dus inderdaad meer mogelijkheden open. De variatie in gedrag werd niet alleen normatief vergroot, maar nam ook in de praktijk toe.

Toch bleek al snel, dat de werkelijkheid veel weerbarstiger was dan de vernieuwers wensten en hoopten⁵⁸. De normatieve gelijkwaardigheid leverde in de praktijk nog niet vanzelfsprekend wezenlijk andere verwachtingspatronen bij mannen op. Ook vele vrouwen bleken bij de 'vrije keuze' het, al of niet wettige, huwelijk de voorkeur te geven en de rol van huisvrouw en moeder als vanzelfsprekend te aanvaarden. In het kader van de 'onderhandelingshuishouding' waren het eerder de kinderen dan de vrouwen die hun speelruimte vergrootten. De arbeidsmarkt bleek toen deze krappere werd heel wat selectiever dan gehoopt. Het percentage werkende gehuwde vrouwen bleef in Nederland opmerkelijk laag. En in het onderwijs bleken meisjes significant andere (dikwijls maatschappelijk minder gewaardeerde) patronen te volgen. De veranderde seksuele moraal, die wel breed doorzette naar het lijkt, had zelfs een aantal onverwacht problematische effecten. Nog afgezien van de toeneming van geslachtsziekten, die niet specifiek op vrouwen van toepassing is, kon er een dwangmatige werking van uitgaan. Terwijl de rol van huismoeder in vele gevallen zoals gezegd nog altijd van de vrouw werd verwacht, kwam daar die van minnares bij. In dat opzicht lijkt het in de jaren vijftig nog zo marginale geluid van de NVSH een doorslaand succes te hebben geboekt. Samen met de soms gevoelde behoefte dan wel gewekte verwachting van een eigen loopbaan (speciaal bij hoger opgeleiden) kon dit tot een forse verzwaring van taken en plichten leiden. Het gevoel niet aan deze verwachtingen te kunnen voldoen kon vervolgens weer tot specifieke psychische problemen leiden⁵⁹. Het lijkt er sterk op dat omgekeerd de verhoogde verwachtingen die aan de nieuwe nonnen voor mannen konden worden ontleend, veel minder tot aanpassingen in gedrag leidden. De rol van mannen in huishouding en opvoeding nam wel toe, maar dikwijls niet meer dan marginaal⁶⁰.

56 Van Essen, *Opvoeden*.

57 M. Morée, 'Vrouwen en arbeidsmarktbeleid 1950-1985', in: Schuyt, Van der Veen, *De verdeelde samenleving*, 73-96; J. Plantenga, J. J. Schippers en J. J. Siegers, 'Een afwijkend patroon? Een vergelijkend onderzoek naar participatie en segregatie op de arbeidsmarkt in Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland 1960-1985', *Mens en Maatschappij*, LXV (1990) 337-354; M. Morée, *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu* (Utrecht, 1992).

58 Zie hiervoor bijvoorbeeld A. Komter, *De macht van de dubbele moraal. Verschil en gelijkheid in de verhoudingen tussen de seksen* (Amsterdam, 1990), in het bijzonder hoofdstuk 2.

59 C. Brinkgreve, 'De belasting van de bevrijding', *Amsterdam sociologisch tijdschrift*, XV (1988) 171-207.

60 A. E. Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen* (Den Haag, 1985).

Toch mag dit alles niet doen vergeten dat door 'de jaren zestig' tegenover of naast de norm van het harmonische gezin en de vrouw als huismoeder de claim van de volledige vrije en individuele ontplooiing van de vrouw in brede kring aanvaard en door de overheid in een aantal opzichten tot officieel beleid verklaard werd. Het gaat daarbij dunkt mij om een belangrijke verschuiving c. q. differentiatie in het burgerlijke waardenpatroon. Ik neig er toe de term 'burgerlijk' te handhaven, al zou men erover kunnen twisten of dat zinvol is⁶¹. Er vóór pleit in ieder geval dat individuele ontplooiing in beginsel steeds tot dit burgerlijke waardenpatroon had behoord, zij het in menig opzicht met beperkte reikwijdte. Voorts kan er op worden gewezen dat het gezin als dominante samenlevingsvorm geenszins verdween. In opinie-onderzoek scoorde een harmonisch gezin altijd hoog. In verband met de vele maatschappelijke en culturele veranderingen, kon die term 'harmonisch gezin' inmiddels wel een heel wat andere inhoud dekken dan enkele decennia eerder. De harmonie was niet meer noodzakelijkerwijze gekoppeld aan de eerder genoemde specifieke rollen voor mannen, vrouwen en kinderen. De onderlinge verhoudingen werden, zou men kunnen zeggen, vrijer en gevarieerder. Zij werden daardoor ook ingewikkelder, vereisten meer overleg, wederzijds respect en zelfbeheersing⁶². De 'heiligheid' van het huwelijk nam ook af. Bij mislukking werd de weg naar beëindiging veel gemakkelijker begaan, financieel èn moreel. Overigens is het probleem van de bijstandsmoeder mede een gevolg daarvan⁶³.

Tot slot is het interessant nog eens terug te komen op de 'traditionele' vrouwenorganisaties, van welke wel gezegd is dat zij de emancipatie in de jaren vijftig als 'in wezen voltooid' beschouwden en mede daardoor weinig veerkracht meer hadden⁶⁴. Bij alle gevarieerdheid in de burgerlijk-verzuilde samenleving, hadden de meeste van deze organisaties immers van meet af aan een binding gehad met het element van individuele ontplooiing in het burgerlijk waardenpatroon. Over een langere periode bezien hadden zij bepaald successen geboekt, tot in de jaren vijftig toe. Zo kan men zeggen dat het juist deze 'traditionele' organisaties waren die actief hadden meegewerkt aan het bewerken van de grond, waarop de 'nieuwe' feministische groepen van rond 1970 haar oogst binnenhaalden. Achteraf gezien was die oogst wellicht bescheidener dan men toen dacht en hoopte. Wellicht was de betekenis van de 'traditionele' organisaties bij dat oogsten ook groter dan men toen meende. Overigens is de vraag gerechtvaardigd of—om de beeldspraak nog even voort te zetten—de veranderende samenstelling van de grond (een aantal ingrijpende maatschappelijke processen) niet veel eerder het gewas deed groeien dan de gerichte activiteiten van de vrouwenorganisaties. Hoe dat ook zij, na verloop van tijd vervaagde het verschil tussen oud en nieuw feminisme, tussen eerste en tweede golf.

1985).

61 Felling, Peters en Schreuder, *Burgerlijk* hebben meer aarzeling, overigens op grond van een wat toegespitster begrip 'burgerlijk'.

62 Voor deze problematiek zie bijvoorbeeld P. Kapteyn, *Taboe, ontwikkelingen in macht en moraal speciaal in Nederland* (Amsterdam, 1980).

63 Dit verschijnsel, dat hier verder niet besproken kan worden, attendeert op de grote verschillen die kunnen optreden naar gelang de sociale positie van de betrokkenen.

Naar het lijkt gevarieerder dan ooit, dat wel, smaakte de vrouwenbeweging, bij alle irritatie en onbehagen over de beperkingen in de successen⁶⁵, toch het genoeg dat in de loop van de jaren zestig en zeventig forse verschuivingen optraden in het burgerlijk waardenpatroon. De balans tussen harmonisch gezin en individuele ontplooiing, lange tijd voor de vrouw zo sterk dwingend tot de rol van huismoeder in dat harmonische gezin, verschoof sterk in de richting van de individuele ontplooiing. Beide termen dekten inmiddels ook een sterk veranderde normatieve inhoud, die vrouwen meer mogelijkheden bood. Als tussen beide spanningen optraden — wat niet noodzakelijk was — gaf bovendien niet meer vanzelfsprekend het gezin de doorslag. Zo was ook in de praktische situatie voor vrouwen sprake van fundamentele veranderingen sinds de jaren dertig. De jaren zestig en zeventig lieten in dat veranderingsproces een grote versnelling (met zelfs enige tijd een explosief karakter) zien. Maar het zou onjuist zijn de lijn van continue dynamiek, ontwikkeling en verandering uit het oog te verliezen. De invloed van de niet altijd spectaculaire en publiek duidelijk zichtbare veranderingen van de jaren vijftig valt daarbij in het bijzonder op.

65 Voor een recente poging op een aantal gebieden de stand van zaken op te maken inzake de verhoudingen tussen mannen en vrouwen zie C. Bouw, e. a., *Macht en onbehagen. Veranderingen in de verhoudingen tussen mannen en vrouwen* (Amsterdam, 1991).

RECENSIES

ALGEMEEN

C. I. Cruson, H. Kleijer, ed., *Het historisch atelier. Controversen over causaliteit en contingentie in de geschiedenis* (Meppel: Boom, Amsterdam: S1SWO, 1990, 190 blz., f29,50, ISBN 90 6009 946 X).

Wat is het karakter van het verleden? Kent het een inherente structuur, die—met meer of minder moeite—aan de hand van nauwgezet toe te passen wetenschappelijke methodes valt te reconstrueren? Of is het verleden niet meer dan een verzameling losse feiten en begrippen, die—om betekenis te krijgen—moeten worden geplaatst in een zinvolle, door de historicus te construeren structuur, per definitie subjectief en tijdelijk van karakter? Is—met andere woorden—de historicus een soort archeoloog, die met wetenschappelijk verantwoord gekrab en geveeg en met engelengeduld langzaam maar zeker de objectieve contouren blootlegt van een bouwsel uit het verleden? Of is de historicus een soort architect, die op basis van artistiek talent en ervaring losse bouwstenen uit het verleden samenvoegt tot een zinvol geheel, die de historische feiten ook meerdere interessante betekenissen kan toekennen door ze de ene keer—om de beeldspraak voort te zetten—te gebruiken voor de bouw van een wolkenkrabber, de andere keer voor het optrekken van een tuinschuurtje.

Het is een oude discussie, die teruggaat op de negentiende eeuw, toen de geschiedschrijving zich begon te professionaliseren. Steeds meer historici keken met een begerig oog naar de natuurwetenschappen, die door middel van harde wetmatigheden en strenge causale redenties het karakter van de werkelijkheid feilloos in kaart konden brengen. Onder het motto 'Dat moeten wij ook hebben!' begonnen zij de geschiedschrijving om te vormen tot een sociale wetenschap. Tegenover deze zogenaamde positivisten stonden de historisten. Zij stelden, dat de geschiedschrijving—net als het menselijk leven, dat haar onderwerp is—oneindig veelzijdig van karakter is en zich dus niet in 'begripsbevrozing' (Huizinga) laat vangen. De historisten stelden, dat geschiedschrijving haar legitimatie niet ontleende aan de mate van 'wetenschappelijkheid', maar aan de mate waarin zij gelezen wordt, aan de mate waarin zij geldt als cultuurdrager. Beeldend vermogen, psychologisch inleven en literaire stijl stelden zij—op basis van een traditie van millennia—boven (quasi-)wetenschappelijkheid. Hun kritiek mocht echter niet baten; de verleidingen van het 'exacte weten' waren te groot. Het historisch-positivisme veroverde een dominante positie. Pas medio jaren zeventig van de twintigste eeuw kwam de ommekeer. De sociale en milieu-problemen toonden aan dat de samenleving niet 'maakbaar' was; daarmee verdween ook de legitimatie onder de eis van 'maatschappelijke relevantie', die met het wetenschappelijke imago van het historisch-positivisme verbonden was. Bovendien was de geschiedschrijving door verregaande opdeling in specialismen en door analytisch jargon zo bloedeloos geworden, dat door menig onheilsprofeet het einde van de discipline voorspeld werd.

Analoog aan de kunst, waar men afscheid nam van het modernisme en terugkeerde naar klassieke begrippen als schoonheid en zeggingskracht, herontdekte men in de geschiedschrijving de waarde van historicistische begrippen als zinvolle synthese en leesbaarheid. De geschiedfilosoof Ankersmit werd de verwoorder bij uitstek van dit inspirerende, doorhem 'narrativistisch' genoemde geschiedbeeld, en verwierf—mede vanwege zijn boeiende, heldere schrijven—verteltrant—onder historici grote populariteit.